

5. जननी तुल्यवत्सला

अभ्यासः

प्रश्न 1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

(क) वृषभः दीनः इति जानन्नपि कः तं नुद्यामान् आसीत्?

उत्तराणिः

कृषकः

(ख) वृषभः कुत्र पपात?

उत्तराणिः

क्षेत्रे

(ग) दुर्बले सुते कस्याः अधिका कृपा भवति?

उत्तराणिः

मातुः

(घ) कयोः एकः शरीरेण दुर्बलः आसीत्?

उत्तराणिः

बलीवर्दयोः

(ङ) चण्डवातेन मेघरवैश्व सह कः समजायत?

उत्तराणिः

प्रवर्षः

प्रश्न 2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

(क) कृषकः किं करोति स्म?

उत्तराणिः

कृषकः क्षेत्रकर्षणं करोति स्म।

(ख) माता सुरभिः किमथम् अश्रूणि मुञ्चति स्म?

उत्तराणिः

भूमौ पतिते स्वपुत्रं दृष्ट्वा माता सुरभिः अश्रूणि मुञ्चति स्म।

(ग) सुरभिः इन्द्रस्य प्रश्नस्य किमुत्तर ददाति?

उत्तराणिः

सुरभिः इन्द्रस्य इदम् उत्तरं ददाति- " भो वासव! पुत्रत्य दैन्यं दृष्ट्वा अहं रोदिमि।"

(घ) मातुः अधिका कृपा कस्मिन् भवति?

उत्तराणिः

मातुः अधिका कृपा दीने पुत्रे भवति।

(ङ) इन्द्रः दुर्बलवृषभस्य कष्टानि अपाकर्तुं किं कृतवान्?

उत्तराणिः

इन्द्रः दुर्बलवृषभस्य कष्टानि अपाकर्तुं प्रवर्ष कृतवान्।

(च) जननी कीदृशी भवति?

उत्तराणिः

जननी सर्वेषु अपत्येषु तुल्यवत्सला परं दीने पुत्र कृपाहदया भवति।

(छ) पाठेऽस्मिन् कयोः संवादः विद्यते?

उत्तराणिः

अस्मिन् पाठे सुरभिसुराधिपइन्द्रयोः संवादः विद्यते।

प्रश्न 3. 'क' स्तम्भे दत्तानां पदानां मेलनं 'ख' स्तम्भे दत्तैः समानार्थकपदौः कुरुत-

क स्तम्भ – ख स्तम्भ

(क) कृच्छ्रेण – (i) वृषभः

(ख) चक्षुभ्याम् – (ii) वासवः

(ग) जवने – (iii) नेत्राभ्याम्

(घ) इन्द्रः – (iv) अचिरम्

(ङ) पुत्राः – (v) द्रुतगत्या

(च) शीघ्रम् – (vi) काठिन्येन

(छ) बलीवर्दः – (vii) सुताः

उत्तराणिः

क स्तम्भ – ख स्तम्भ

(क) कृच्छ्रेण – (i) काठिन्येन

(ख) चक्षुम् – (ii) नेत्राभ्याम्

(ग) जवने – (iii) द्रुतगत्या

- (घ) इन्द्रः – (iv) वासवः
 (ङ) पुत्राः – (v) सुताः
 (च) शीघ्रम् – (vi) अचिरम्
 (छ) बलीवर्दः – (vii) वृषभः

प्रश्न 4. स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

(क) सः कृच्छ्रेण भारम् उद्वहति।

उत्तराणिः

सः केन/कथम् भारम् उद्वहति?

(ख) सुराधिपः ताम् अपृच्छत्?

उत्तराणिः

कः ताम् अपृच्छत्?

(ग) अयम् अन्येभ्यो दुर्बलः।

उत्तराणिः

अयम् केभ्यः/ केभ्यो दुर्बलः?

(घ) धेनूनाम् माता सुरभिः आसीत्?

उत्तराणिः

कासाम् माता सुरभिः आसीत्?

(ङ) सहस्राधिकेषु पुत्रेषु सत्स्वपि सा दुःखी आसीत्।

उत्तराणिः

कति पुत्रेषु सत्स्वपि सा दुःखी आसीत्?

प्रश्न 5. रेखांकितपदे यथास्थानं सन्धि विच्छेद वा कुरुत-

(क) कृषकः क्षेत्रकर्षणं कुर्वन् + आसीत्।

उत्तराणिः

कुर्वन्नासीत्

(ख) तयोरेकः वृषभः दुर्बलः आसीत्।

उत्तराणिः

तयोः + एकः

(ग) तथापि वृषः न + उत्थितः।

उत्तराणिः

नोत्थितः

(घ) सत्स्वपि बहुषु पुत्रेषु अस्मिन् वात्सल्यं कथम्?

उत्तराणिः

सत्सु + अपि

(ङ) तथा + अपि + अहम् + एतस्मिन् स्नेहम् अनुभवामि।

उत्तराणिः

तथाप्यहमेतस्मिन्

(च) मे बहूनि + अपत्यानि सन्ति।

उत्तराणिः

बहून्यपत्यानि

(छ) सर्वत्र जलोपलवः संजातः।

उत्तराणिः

जल + उपलवः

प्रश्न 6. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखांकितसर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्-

(क) सा च अवदत् भो वासव! भृशं दुःखिता अस्मि।

उत्तराणिः

धेनुमात्रे सुरभये (सुरभ्यै)।

(ख) पुत्रस्य दैन्यं दृष्ट्वा अहम् रोदिमि।

उत्तराणिः

धेनुमात्रे सुरभये (सुरभ्यै)।

(ग) सः दीनः इति जानन् अपि कृषकः तं पीडयति।

उत्तराणिः

दुर्बल बलीवय।

(घ) मे बहूनि अपत्यानि सन्ति ।

उत्तराणिः

धेनुमात्रे सुरभये (सुरभ्यै) ।

(ङ) सः च ताम् एवम् असान्त्वयत् ।

उत्तराणिः

आखण्डलाय (इन्द्राय) ।

(च) सहस्रेषु पुत्रेषु सत्सवपि तव अस्मिन् प्रीतिः अस्ति ।

उत्तराणिः

धेनुमात्रे सुरभये (सुरभ्यै) ।

प्रश्न 7. ‘क’ स्तम्भे विशेषणपदं लिखितम्, ‘ख’ स्तम्भे पुनः विशेष्यपदम् । तयोः मेलनं कुरुत-

क स्तम्भ – ख स्तम्भ

- (क) कश्चित् – (i) वृषभम्
- (ख) दुर्बलम् – (ii) कृपा
- (ग) क्रुद्धः – (iii) कृषीवलः
- (घ) सहस्राधिकेषु – (iv) आखण्डलः
- (ङ) अभ्यधिका – (v) जननी
- (च) विस्मितः – (vi) पुत्रेषु
- (छ) तुल्यवत्सला – (vii) कृषकः

उत्तराणिः

क स्तम्भ – ख स्तम्भ

- (क) कश्चित् – (i) कृषकः
- (ख) दुर्बलम् – (ii) वृषभम्
- (ग) क्रुद्धः – (iii) कृषीवलः
- (घ) सहस्राधिकेषु – (iv) पुत्रेषु
- (ङ) अभ्यधिका – (v) कृपा
- (च) विस्मितः – (vi) आखण्डलः
- (छ) तुल्यवत्सला – (vii) जननी

योग्यताविस्तारः

महाभारत में अनेक ऐसे प्रसंग हैं जो आज के युग में भी उपादेय हैं। महाभारत के वनपर्व से ली गई यह कथा न केवल मनुष्यों अपितु सभी जीव-जन्तुओं के प्रति समदृष्टि पर बल देती है। समाज में

दुर्बल लोगों अथवा जीवों के प्रति भी माँ की ममता प्रगाढ़ होती है, यह इस पाठ का अभिप्रेत है। प्रस्तुत पाठ्यांश महाभारत से उद्धृत है, जिसमें मुख्यतः व्यास द्वारा धृतराष्ट्र को एक कथा के माध्यम से यह संदेश देने का प्रयास किया गया है कि तुम पिता हो और एक पिता होने के नाते अपने पुत्रों के साथ-साथ अपने भतीजों के हित का ख्याल रखना भी उचित है। इस प्रसंग में गाय के मातृत्व की चर्चा करते हुए गोमाता सुरभि और इन्द्र के संवाद के माध्यम से यह बताया गया है कि माता के लिए सभी सन्तान बराबर होती हैं। उसके हृदय में सबके लिए समान स्नेह होता है। इस कथा का आधार महाभारत, वनपर्व, दशम अध्याय, श्लोक संख्या 8 से श्लोक 16 तक है। महाभारत के विषय में एक श्लोक प्रसिद्ध है,

धर्मं अर्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभि।
यदिहास्ति तदन्यत्र बन्नेहास्ति न तत् क्वचित्॥

अर्थात्-धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन पुरुषार्थ-चतुष्य के बारे में जो बातें यहाँ हैं वे तो अन्यत्र मिल सकती हैं, पर जो कुछ यहाँ नहीं है, वह अन्यत्र कहीं भी उपलब्ध नहीं है।

उपरोक्त पाठ में मानवीय मूल्यों की पराकाष्ठा दिखाई गई है। यद्यपि माता के हृदय में अपनी सभी सन्ततियों के प्रति समान प्रेम होता है, पर जो कमजोर सन्तान होती है उसके प्रति उसके मन में अतिशय प्रेम होता है।

मातृमहत्त्वविषयक श्लोक-

नास्ति मातृसमा छाया, नास्ति मातृसमा गतिः।
नास्ति मातृसमं त्राणं, नास्ति मातृसमा प्रिमा॥।।।
-वेदव्यास

उपाध्यायान्दशाचार्य, आचयेभ्यः शतं पिता।
सहस्रं तु पितृन् माता, गौरवेणातिरिच्यते॥
-मनुस्मृति

माता गुरुतरा भूमेः, खात पितोच्चतरस्तथा।
मनः शीघ्रतरं वातात् चिन्ता बहुतरी तृणात्।
-महाभारत

निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
यत् कमपि वहति गर्भं महतामपि स गुरुभवति॥

भारतीय संस्कृति में गौ का महत्व अनादिकाल से रहा है। हमारे यहाँ सभी इच्छित वस्तुओं को देने की क्षमता गाय में है, इस बात को कामधेनु की संकल्पना से समझा जा सकता है। कामधेनु के बारे में यह माना जाता है कि उनके सामने जो भी इच्छा व्यक्त की जाती है वह तत्काल फलवती हो जाती है।

काले फलं यल्लभते मनुष्यो
न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः ॥
कल्यारथानां करिवाजियुक्तैः
शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ॥
दत्तैः फलं यल्लभते मनुष्यः
समं तथा स्यान्त्रतु कामधेनोः ॥

गाय के महत्व के संदर्भ में महाकवि कालिदास के रघुवंश में, सन्तान प्राप्ति की कामना से राजा दिलीप द्वारा ऋषि वशिष्ठ की कामधेनु नन्दिनी की सेवा और उनकी प्रसन्नता से प्रतापी पुत्र प्राप्त करने की कथा भी काफी प्रसिद्ध है। आज भी गाय की उपयोगिता प्रायः सर्वस्वीकृत ही है।

एकत्र पृथ्वी सर्व, सशैलवनकानना।
तस्याः गौयसी, साक्षादेकत्रोभ्यतोमुखी॥
गावो भूतं च भव्यं च, गावः पुष्टिः सनातनी।
गावो लक्ष्म्यास्तथाभूतं, गोषु दत्तं न नश्यति॥